

У пошуках історичної правди [«круглий стіл»] *

С. В. Кульчицький. Чи були троцькісти у вітчизняній історії? Мені вже доводилося порушувати питання про міфологізацію історії у статті «Правда і тільки правда (Суб'єктивні замітки «офіційного» історика)», яку надрукував журнал «Політика і час» (1991, № 3). У ній, зокрема, обгрунтовувалася думка про те, що участь науковців у спотворенні історичної пам'яті народу частіше за все була несвідомою. Адже недоступність архівних матеріалів, цілеспрямована фальсифікація джерел ще до того, як вони потрапляли в архів, і, нарешті, характерна для тоталітарного суспільства неадекватність теорії й практики, слова і діла — все це не давало змоги навіть історикам найвищої кваліфікації відрізнити легенду від правди. Хотілося б проілюструвати це відповіддю на запитання: троцькісти в нашій історії — легенда чи факт? Ми переконуємося в тому, що відповідь ця зовсім не така проста, як здається на перший погляд.

Реальність троцькістів засвідчена безліччю фактів у пам'яті кількох поколінь. Після висилки з СРСР Л. Д. Троцький активно сприяв заснуванню в різних країнах найбільш лівих, якщо не лівацьких, політичних партій і груп, а в 1938 р. об'єднав їх у Четвертий Інтернаціонал, що намагався протистояти Комінтерну. Цих ліваків називали і називають троцькістами. Однак ідеться не про іноземців, а про вітчизняних послідовників Троцького, тобто про членів правлячої партії, які нібито стояли на якісно відмінній від ленінізму платформі. Автор цих рядків (а інші хай скажуть за себе самі) був глибоко переконаний, що такі люди справді існували, доки не почав працювати над книгою про Х. Г. Раковського.

Ця книга вийшла в позаминому році, а готувалася ще раніше. Читач не знайде в ній полеміки із загальновідомими оцінками Раковського як «троцькіста № 1». З того факту, що Раковський близько познайомився з Троцьким ще замолоду і дружив з ним усе життя, не робилося таємниці. Однак питання про «троцькізм» Раковського авторами не порушувалося. Ми тоді не були готові його обгрунтувати, а читачі — сприйняти.

Стереотип про троцькізм і троцькістів почав руйнуватися в моїх власних уявленнях про внутріпартійну боротьбу після ознайомлення з листом Раковського до Сталіна (копія—всім членам ЦК і ЦКК РКП(б) і членам Політбюро ЦК КП(б)У) від 18 липня 1923 р. Листа було написано після того, як апаратні маніпуляції «тріумвірату» у складі Сталіна, Зінов'єва і Каменева завершилися усуненням Раковського з посади голови Раднаркому України і переведенням на дипломатичну роботу до Лондона. Християн Георгійович справедливо пов'язав цю подію з іншими кадровими перестановками, які Оргбюро ЦК РКП(б) здійснило на Україні в першій половині 1923 р., і зробив висновок про те, що в українських губернських організаціях розпочато боротьбу проти товаришів, які в дискусії про профспілки стояли на точці зору меншості ЦК. «Хоч усілякі угруповання були заборонені X з'їздом (РКП(б).— Авт.), — писав він у листі, — хоч розподіл з питання про профспілки

* Рубрику започатковано в № 10 за 1991 р.

втратив уже давно будь-яке значення, проте, він був використаний як аргумент проти звільнених на Україні працівників, і зокрема, проти мене»¹.

Отже, Раковський був переконаний: поділ політичного керівництва партії на «ленінську» більшість і «троцькістську» меншість пішов з дискусії про профспілки напередодні X з'їзду. Досі її знають переважно в інтерпретації короткого курсу «Історії ВКП(б)». Тому спинимось докладніше на дискусії.

Питання про керівництво профспілками становило в цій дискусії лише привід. В основі лежала розбіжність думок щодо того, як діяти після переможного виходу з громадянської війни і відсутності світової революції. Це вже потім з'явилася відома всім фальшива історична картинка. Згідно з нею X з'їзд партії проголосив нову економічну політику, щоб «підтягти тили» і відбудувати народне господарство. Після виконання свого завдання неп нібито жвив себе, і партія, долаючи опір троцькістів і правих опортуністів, спочатку створила під керівництвом Сталіна фундамент соціалістичного суспільства (перша п'ятирічка), а потім — його основи (друга п'ятирічка).

Насправді ж, між Леніним, Троцьким, Бухаріним та іншими лідерами більшовиків не існувало розбіжностей у корінних теоретичних питаннях. Всі вони вважали, що соціалізм має створюватися в умовах світової революції згідно з накресленнями, опрацьованими в партійній програмі, яку прийняв VIII з'їзд РКП (б) у березні 1919 р. Прямі висловлювання Леніна про неможливість побудови передбаченого програмою нового суспільства без допомоги світового пролетаріату пізніше сфальсифіковані: варто порівняти друге і третє видання його творів з четвертим, виданим при Сталіні. Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС так і не дав переліку деформацій ленінського тексту у повному зібранні творів, основою для якого послужило попереднє, четверте видання.

У перші два роки непу, поки біля керма держави стояв Ленін, політика конфронтації з навколишнім світом, яка випливала з установки на світову революцію, почала поступово замінюватися політикою співіснування. У виступах вождя партії більшовиків пролунали заклики перейти від громадянської війни в країні до громадянського миру. У 1921 р. він прямо заявив про економічну неможливість і політичну небезпеку воєнно-комуністичного курсу, якому співчувала більшість партійців. Замість обстоюваного раніше жорстко централізованого управління цей «національний ліберал» (за визначенням Сталіна) тепер не заперечував ідеї утворення союзу радянських республік Європи і Азії як конфедерації держав, бо допускав об'єднання тільки військової і дипломатичної функцій. Нарешті, у ленінському заповіті було прямо вказано на необхідність зміни всієї точки зору на соціалізм і вперше поставлено знак рівності між цим ладом і непівською кооперацією.

Однак наступники Леніна не прислухалися до цих порад і попереджень. Як і раніше, вони звіяряли стратегічний курс з настановами комуністичної програми партії. Проте різниця в їхніх поглядах існувала. Не ревізуючи програмних положень, Троцький і Бухарін, зокрема, вважали необхідним розтягти реалізацію пропонованих програмою заходів на тривалий період, а тим часом здійснювати нову економічну політику. На жаль, партія підтримувала не їх, а Сталіна, який з 1929 р. проголосив курс на «розгорнуте будівництво соціалізму по всьому фронту». У повній відповідності з вимогами програми йшлося про усуспільнення селянських засобів виробництва, остаточне знищення товарно-грошових відносин і ринку, встановлення абсолютного контролю держави за виробництвом і розподілом продукції. Зусилля партії і ресурси всієї держави було спрямовано на реалізацію сталінського курсу. Та у 1932—1933 рр. друга спроба здійснити комуністичний штурм

¹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 112, арк. 110.

завершилася економічною катастрофою значно більших масштабів, ніж криза 1920—1921 рр. Приблизно такою є справжня схема подій, підтверджувана різноманітними документами.

Повертаючись до профспілкової дискусії, підкреслимо, що ця розбіжність думок у лідерів партії була відносною, а не абсолютною. Вона цілком вкладалася в рамки воєнно-комуністичної доктрини. Якісно новим кроком була інша пропозиція В. І. Леніна, також розглянута і прийнята X з'їздом РКП(б),— про скасування продрозкладки і дозвіл селянам реалізувати лишки продукції в місцевому господарському обороті. Ця пропозиція вже ніяк не збігалася з баченням соціалізму, яке простежується у попередніх працях Леніна, в тому числі і в написаному ним тексті партійної програми 1919 р. До засновника більшовицької партії не одразу прийшло осмислення того, що продрозкладок замість розверстки — це не просто законодавчий акт, а нова економічна політика. Ще пізніше Ленін відчув, що цей крок започаткував не тільки нову політику, а й зміну всієї точки зору на соціалізм. Та його не зрозуміли ні Троцький, ні інші лідери. Всі вони догматично дотримувалися позицій партійної програми, яка й діяла з 1919 р. по 1961 р. Про який же троцькізм як систему поглядів, докорінно відмінних від донепівського ленінізму, можна казати в цій ситуації?

Як виник сам термін «троцькізм»? Вибори делегатів на X з'їзд РКП(б) відбулися за платформами. Першим з брошурою-платформою «Роль і завдання профспілок» виступив на VIII Всеросійському з'їзді Рад наприкінці грудня 1920 р. Л. Д. Троцький. Слідом за ним опублікували свою платформу М. І. Бухарін, Ю. Ларін (М. А. Лур'є), Є. О. Преображенський, Г. Я. Сокольников та ін. Партійній масі було запропоновано платформу «децистів» Т. В. Сапронова, Н. Осинського (В. В. Оболенського), Рафаїла (Р. Б. Фарбмана) та ін., а також лідерів «робітничої опозиції» О. Г. Шляпникова, О. М. Коллонтай, С. П. Медведева та ін. 18 січня 1921 р. газета «Правда» опублікувала «платформу десяти». Її підписали В. І. Ленін, Ф. О. Сергеев (Артем), Г. О. Зінов'єв, М. І. Калінін, Л. Б. Каменев, Г. І. Петровський, Я. Е. Рудзутак, Й. В. Сталін, М. П. Томський і С. О. Лозовський. Навколо останньої згуртувалася більшість ЦК партії.

Прибічників тієї чи іншої платформи почали називати за прізвищами відповідного лідера. Так, у розмові із секретарем ЦК КП(б)У Д. З. Лебедем 25 лютого 1921 р. один з керівників одеських більшовиків Я. М. Дробніс повідомляв: «На партз'їзді обрані два лєнінці, один троцькіст і сапроновець»².

На об'єднаному засіданні комфракції VIII з'їзду Рад і керівних діячів профспілок 30 грудня 1920 р. В. І. Ленін, торкаючись позиції Бумажного, назвав його троцькістом, маючи на увазі перебування останнього на платформі Троцького під час передз'їздивської дискусії. На самому X з'їзді РКП(б) Г. О. Зінов'єв називав прибічників Троцького «товариші-троцькісти». Наведені (є й інші) приклади переконливо свідчать про те, що взимку 1920—1921 рр. існував термін «троцькіст» як означення приналежності того чи іншого діяча партії до конкретної політичної платформи, очолюваної Л. Д. Троцьким, але не було терміна «троцькізм» як означення приналежності до іншої, ніж лєнінізм, ідейної течії.

Найбільш впливові колеги Троцького серед керівництва партією не хотіли сприймати цього «демона революції» як наступника Леніна. Намагаючись зменшити його вплив у партійних масах і в країні взагалі (як правило, збори і мітинги тоді закінчувалися здравицею «Хай живуть вожді світового пролетаріату Ленін і Троцький!»), вони зробили досить успішну спробу закріпити у свідомості партійної маси

² Там же, ф. 1, оп. 6, спр. 18, арк. 218.

передвиборну платформу Троцького як таку, що нібито протистояла лєнінській «платформі десяти» у корінних питаннях будівництва соціалізму. Зрозуміло, що це робилося супроти волі тих, хто підписував платформу. Характерний приклад: у травні того ж 1921 р. на порядку денному політбюро ЦК КП(б)У з'явився такий пункт: «Заява Т. Раковського з приводу політичних поділів членів партії на троцькістів і нетроцькістів». Політбюро ухвалило резолюцію: «Вважати такі поділи надалі неприпустимими»³.

З кінця 1922 р., коли В. І. Ленін через хворобу відійшов від політичного життя, боротьба згадуваного вже тріумвірату в Політбюро з Л. Д. Троцьким вийшла на поверхню. Контрольовані Сталініним апарати успішно створювали картину протистояння партійних мас Троцькому. Довго культивованій термін «троцькіст» почав набувати антипартійного змісту. Так, Д. З. Лебідь у листопаді 1924 р. заявляв, що партійні організації вимагають «дати відсіч ревізії «ленінізму» і підміні його «троцькізмом»— по суті, одним з видів меншовизму»⁴. Пізніше ці терміни вже не бралися в лапки.

Всі ці факти, очевидно, ще потребують всебічного осмислення. В історичній літературі, треба зазначити, дискусія з цього приводу вже почалася. Група істориків молодшого покоління ще у 1989 р. співчутливо процитувала думку Г. О. Зінов'єва про те, що термін «троцькізм» вигадали з метою політичної дискредитації Троцького (цілком зрозуміло, що Зінов'єв «дозрів» до такої думки тільки тоді, коли «тріумвірат» розпався, і йому довелося у боротьбі проти Сталіна брати в союзники вчорашнього ворога)⁵. М. О. Васецький, який протягом багатьох років займається Троцьким і троцькізмом, висловив цілковиту незгоду з цими істориками⁶. Можливо, однак, що він, представник старшого покоління, перегляне згодом своє ставлення до цього конкретного питання, як уже переглянув багато інших пов'язаних з Троцьким стереотипів сталінських часів.

В. Б. Євтух. Українська діаспора: вчора і сьогодні. Аналіз історіографії української діаспори (йдеться про те, що вийшло на Україні) чи не найкраще підтверджує тезу про тотальну міфологізацію цього історичного феномена. Все, принаймні до недавнього часу, працювало на формування неадекватного сприйняття цього явища. А на такій основі можуть виникати будь-які міфи про наших колишніх співвітчизників та їхніх нащадків. Так, наукова і науково-публіцистична література, що виходила у нас аж до кінця 80-х років, майже вся була присвячена «розвінчуванню» антирадянської діяльності українських буржуазних націоналістів. Якщо навіть погодитися з тим, що певні сили в українських громадах й виступали з антирадянських позицій (зрештою, виявилося, що не все радянське, в тому числі й у галузі суспільно-політичного розвитку, є найкращим, а критика опонентів нашого ладу не завжди була безпідставною), то й тоді воно не виправдовувало тієї уваги, яку дослідники і публіцисти йому приділяли. Як наслідок, процеси, які відбувалися у середовищі українських етнічних груп капіталістичного світу, фальсифікувалися. Формувалися міфологізовані стереотипи про те, що, по-перше, українська громада поділяється на «прогресистів» і буржуазних націоналістів (причому, зважаючи на велику кількість літератури про останніх й поодинокі праці про перших, створювалося враження про реакційність українства у Канаді й Сполучених Штатах Америки, що сприяло формуванню у більшості населення республіки негативного ставлення до української діаспори), і, по-друге, про те, ні-

³ Там же, спр. 14, арк. 108.

⁴ Там же, ф. 1, оп. 6, спр. 56, арк. 165.

⁵ Волобуєв О., Кулешов С., Шелохаєв В. Историко-партийная наука: Условия развития // Коммунист.— 1989.— № 16.— С. 44.

⁶ Васецкий Н. А. «Я шел к Ленину с боями...» (Ленин и Троцкий: К характеристике взаимоотношений, 1920—1924).— М., 1991.— С. 63.

бито в українській громаді немає жодних інших проблем (скажімо, змагань за гідне місце у канадському, американському чи то західнонімецькому суспільствах), як тільки боротися з Радянським Союзом і будь-що прищепити вірус націоналізму кожному мешканцю України.

Та історія найбільше міфологізується в тому випадку, коли ми свідомо замовчуємо якісь події чи факти й не досліджуємо їх. Так сталося і з українською діаспорою, особливо з тією її частиною, яка опинилася в колишніх соціалістичних країнах та поза Україною в межах Радянського Союзу. Досі у республіці не опубліковано жодної наукової праці про українців, які мешкають у названих регіонах (скажімо, у Чехословаччині та Югославії такі праці є; готуються вони до видання й у Республіці Польща). Про вихідців з України та їхніх нащадків у країнах Південно-Східної Європи написано кілька монографій дослідниками українського походження з Канади та США.

Нині вживаються зусилля, щоб ліквідувати цю «білу пляму» в історії українського етносу. З'явилося чимало публікацій, переважно більшість котрих можна віднести до публіцистичного жанру. Щоправда, вони, як правило, присвячуються українським канадцям та американцям. Поки що поза увагою лишаються українці в Південно-Східній Європі, а також у союзних республіках. Ознайомлення з цими публікаціями дає підстави зробити висновок про міфологізацію сучасного становища української діаспори, і особливо, можливостей збереження і розвитку української етнічності у США та Канаді.

Які ж невідповідності чи неадекватності найчастіше трапляються у таких працях (нарисах, статтях, інтерв'ю) та публіцистичних виступах? Це, зокрема, твердження про те, що, наприклад, українські канадці мають кращі (а дехто вважає і необмежені) можливості для збереження своєї етнічності; що справжнє українство могло вижити лише у діаспорі; що українська мова збереглася краще знову ж таки у середовищі діаспори на терені Канади чи то Сполучених Штатів Америки. Безумовно, для збереження української етнічності у Канаді є чималі можливості. Пошуки ефективної політики у сфері міжетнічних стосунків привели до утвердження офіційної доктрини багатокультурності, яка робить можливим безконфліктний розвиток відносин між панівною етносоціальною спільністю та етнічними групами, котрих у Канаді налічується понад 90. Однак ця обставина не є підставою для абсолютизації умов розвитку останніх. Так, українська етнічна група з асигнувань, передбачених за програмою багатокультурності, отримує лише один відсоток коштів, необхідних для задоволення своїх потреб. Діяльність етнічних організацій, здійснення культурно-мистецьких заходів фінансується в основному за рахунок пожертвувань українських канадців. Цього джерела, як відомо із світової практики, явно недостатньо для відтворення культурного потенціалу групи.

Або ж інший факт. Як би ми не захоплювалися тим, що у Канаді добре (підкреслимо, добре порівняно з іншими країнами, де є українська діаспора) зберігається материнська мова, мусимо констатувати — її стан далекий від ідеального. За даними останнього (1981 р.) перепису, у Канаді налічується 529,6 тис. чол. суто українського та ще понад 225 тис. — українсько-змішаного походження. Виявляється, що рідною українську мову визнають трохи більш як 265 тис. чол., у побуті нею користуються близько 87,5 тис. чол. У порівнянні з переписом 1971 р. втрати позицій української мови у Канаді досить відчутні — у першому випадку зменшення майже на 20 тис., у другому — більш як на 44 тис. З огляду на те, що кількість безпосередніх вихідців з України постійно зменшується, що внаслідок деконцентрації й урбанізації українських канадців, посилюються асиміляційні впливи, що українська мова, як і сама українська етнічність, не сприяє соціальній мобільності (до цього особливо чутливі представники третього, четвертого й п'ятого покоління), можна погодитися з оцінкою не надто втішних перспектив укра-

їнської етнічності в Канаді, яку дав у своїх працях, і зокрема, у виступі на Міжнародній конференції «Українці у зарубіжному світі» (Львів, вересень 1990 р.) один з найбільших експертів у цій проблемі Манолій Лупул (Альбертський університет).

Слід звернути увагу на два аспекти, важливі для того, щоб уникнути міфологізації процесів в українській діаспорі, і не лише Канаді. По-перше, ідеологізоване протиставлення умов одного канадського суспільства іншому (українському радянському) мимохіть може привести до протиставлення української діаспори ядру українського етносу, що вже мало місце в історії України й здійснювалося, на нашу думку, свідомо лише на іншій ідеологічній основі. По-друге, перебільшення ролі діаспори у збереженні української етнічності в сучасному світі суперечить об'єктивній закономірності етнічного розвитку будь-якої нації (попри всі складності етнічність довше зберігається і розвивається на тій території, де зосереджено ядро того чи іншого етносу). Етнічність, зокрема українська, справді більш очевидно і в більш емоційно насичених формах може виявлятися в умовах інонаціонального середовища, однак основа її перспективи — все-таки на Україні. Адже в інонаціональному середовищі трансформація культури етнічної групи, зокрема її маргіналізація, віддаляє зміст культури від основної частини етносу. Останнє уточнення важливе для об'єктивного зіставлення можливостей розвитку ядра і пагіння українського етносу, до речі, не лише в етнокультурній, а й у економічно-соціальной сфері. Попередній порівняльний аналіз ситуації засвідчує неадекватність можливостей зарубіжних українців дуже поширеній у нас сьогодні тезі «Діаспора нам допоможе».

На завершення хотілося б підкреслити, що для уникнення міфологізації історії й сучасного стану української діаспори та її співвідношення з українським населенням на Україні варто ґрунтовно дослідити генезу українського етносу, обставини, які розколюли його цілісність, умови, що визначають розвиток окремих його частин, джерела етнічного ренесансу як на території ядра українського етносу, так і за її межами, а також формування установок на сприйняття різних частин етносу один одним та ролі чинників, що можуть (об'єктивно чи суб'єктивно) регулювати цей процес. У такому контексті, на нашу думку, необхідно відмовлятися від теорії тотальної соціальной детермінованості явищ етнонаціонального розвитку (на певних стадіях чи за певних умов не вона відіграє вирішальну роль, зокрема, у формуванні характеру й змісту міжетнічних відносин), а більше уваги приділити дослідженню етнопсихологічних аспектів й суто етнічному джерелу творення націй, суспільств, держав.

Я. Р. Дашкевич. Виникнення міст України: міфи та реальність. Можливо, це звучить парадоксально, а то й жорстоко, але часи сталінщини завдали українській радянській історичній думці меншої шкоди, ніж брежневський період застою. У сталінські роки істориків, у буквальному розумінні слова, вирубували сокирою, але так само незграбно і неоковирно, тесали сокирою нову «концепцію» історії України. Зусилля науковців спрямовувалися на написання «нарисів» чи «коротких курсів» історії України, в яких фактографічний матеріал було просіяно через сито так званого класового підходу. І цим діяльність академічних істориків вичерпувалася. Нічого й казати, що це не мало нічого спільного із справжнім класовим підходом (бо поступово було амністовано царів й імператорів, фігури яких заслонили і Разіна, і Пугачова), а всі, по черзі, українські курси історії звинувачували у відповідно модифікованих «ізмах». Курси писали й переписували, не дуже поспішаючи з виданням (щоб уникнути чергових постанов ЦК КП(б)У), аналітичні дослідницькі й джерелознавчі пошуки фактично завмерли, бо їх результати ніде було публікувати. У практику ввійшло симулювання наукової праці. Краще було вдавати, ніби щось пишеш, ніж справді писати і

стати жертвою найближчого погрому. Деформована ж у вузлових місцях історія України (в ім'я вульгарного соціологізму, дивовижно поєданого з москвоцентризмом) залишилася загальною штучною схемою, примітивізм якої впадає і тепер впадає у вічі.

Під час недовгої хрущовської відлиги поволі й несміливо ожили справжні наукові пошуки. Знову в практику ввійшло безпосереднє звертання до невикористаних джерел, збільшилася кількість нових досліджень, присвячених конкретним темам. Хоча основні тези деформованої історіографії лишилися майже непорушними, чимраз жвавіше пульсувало науково-дослідницьке життя. Через специфічні умови період відлиги на Україні затягнувся, але вже під кінець 60-х років стало зрозуміло, що в історичній науці наближається нова криза. Для багатьох вчених, а, що гірше, для цілої української радянської історіографії вона у 1972 р. вилилася в катастрофу. Поверховість і легковажність, зниження вимог до самого себе і малокомпетентність, дилетантство і безвідповідальність, пристосуванство і нахил до зовнішнього блиску, поклоніння штампам і стереотипам — стали звичайними явищами. Від фальсифікації кардинальних проблем з історії України, успадкованих від періоду сталінщини, українська історіографія брежневської доби перейшла до тотального перегляду навіть друго- і третьорядних питань, намагаючись укласти їх у прокрустове ложе позанаукових концепцій. На історіографічному ринку поволі встановлювалися відносини номенклатурної безконкурентності, коли про наукову правдивість дбати не було потреби. Якісна методика, майстерність, навіть звичайна порядність у поводженні з історичними фактами стали великим дефіцитом. Сумлінна перевірка відомостей на підставі джерел вважалася зайвою, особливо тоді, коли вона могла зашкодити апріорній структурі.

На мою думку, процес заміфологізованості історії України пішов вперед семимильними кроками на зламі 60—70-х років. Треба відзначити, що, на жаль, він не спинився досі, хоча період застою вже давно минув. Це проявляється у яскраво вираженому опортунізмі певних кіл історичної науки, для яких зміна прапорів проходить під давно засвоєним гаслом «патріотизму» (незалежно від модифікації змісту поняття), однаково доброго як для застійних, так і для перебудовних років. Винятки, звичайно ж, є, однак загальні тенденції мають надто багато непривабливих рис.

Щоб не бути голослівним, хочу звернути увагу на конкретну проблему задавнювання дат виникнення міст України, що явно набуває форми епідемії. Під час дискусії про концепцію багатотомної «Історії української культури» у червні минулого року (текст виступу автора цих рядків див.: «Київ», 1991, № 2; «Український час», 1991, вип. 8) вже говорилося про цю хворобливу тенденцію відносити цілий ряд явищ з історії українського народу, зокрема його етногенезу, культурної повнокровності, ще до періоду перед прийняттям християнства, а також виникнення писемності (очевидно, ще до Кирила і Мефодія) тощо. До цього ж ряду можна поставити намагання пристарювати й витвори українського мистецтва (ікони, пам'ятки архітектури та їхні залишки).

Розглянемо, як не лише в науково-популярній і публіцистичній літературі (а чомусь склалася практика, згідно з якою такі жанри не повинні підпорядковуватися методам наукових досліджень), а й у цілком серйозній науковій літературі трактується виникнення трьох міст: Києва, Кам'янець-Подільського і Львова.

Київ. Із сумом доводиться читати ще й сьогодні, що, наприклад, відбулося року 430: Заснування Києва, за даними Мацея Стрийковського — автора «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі (1582)»⁷. Або: «За науковим визначенням археологів та істориків Київ

⁷ Див.: Слово і час.— 1991.— № 1.— С. 81.

засновано у другій половині V ст. (у 1982 р. було відзначено його 1500-річчя). Літопис повідомляє про відвідання в цей час князем Києм Візантії, де його з належними почестями приймав імператор. Отже, державний племінний союз полян мав уже тоді міжнародні зв'язки, що свідчило про його могутність і авторитет»⁸. І це пишеться сьогодні, коли історики переконані в тому, що бундючне і помпезне святкування удаваного 1500-річчя було влаштоване для того, щоб ним у якийсь спосіб затьмарити 1000-річчя християнізації Русі, яке тоді наближалось. Згодом кон'юнктура змінилася. 1000-річчя відзначили не менш свяtkово, але збудований кілька років раніше будиночок з гральних карт залишився і офіційно його не наважуються повалити. Те, що українська радянська історіографія добровільно відкинула себе приблизно до XVI ст., до часів Стрийковського (у цього компілятора не було і не могло бути ніяких даних про те, що відбувалося у 430 р.), мало хвилює міфологізаторів. Розумію, що виступаю з явно антипатріотичних позицій (для мене міфологізація історії і справжній патріотизм несумісні), але пічка, знайдена археологами у 1971 р., що має датуватися, зрештою, V—VI ст., не здатна довести існування на місці сучасного Києва центру полянського князівства, бо для цього потрібний значний археологічний матеріал, принаймні такий, як із справжнього протоміського центру — городища Зимне (мабуть, осередок дулібів). На Україні ж відомо десятки поселень V—VI ст., аналогічних київському. Логічно всі їх уважати племінними центрами київського рангу, а Зимне, в такому разі, виростає до рівня якогось надплемінного суперцентру. Та й полян у Києві (на пізнішій його території) тоді ще не було. Матеріал V—VII ст., знайдений тут, належить корчацькій культурі, яку слушно вважають древлянською. Поляни — найправдоподібніше, одне з дуже пізніх племінних утворень східних слов'ян, що сформувалося з населення, витісненого кочовиками з Поля, тобто із степу (відтіля і назва). Що легенда про Кия — тільки легенда, було ясно ще в часи літописця, який її записав (бо інакше він не полемізував би з тими, що говорили про Кия як перевізника). Відтоді жодних додаткових доказів на існування Кия не знайдено. Та епонімний міф (виявляється, всі інші народи мали право на своїх легендарних героїв, а руси такого права не мали!) у наш час почав обростати такими міфологізованими конструкціями, що лише дивуєшся багатству фантазії істориків та археологів. Відомо, що докладні для V—VI ст. візантійські нарративні джерела не повідомляють ні про князя Кия, ні про прийом його у Візантії, і ніхто з археологів досі не знайшов слідів тієї здобичі, яку нібито поляни тих часів приносили з Візантії до Києва. Про псевдогенетичний зв'язок між вірменською легендою про місто Куар та про Київ — некритичну примху яфетолога М. Марра — автор цих рядків вже висловлювався неодноразово⁹.

Серйозні заперечення як радянських, так і закордонних істориків та археологів (археолога І. Шовкопляса, скандинавіста І. Шаскольського, візантолога В. Яйленка, історика і сходознавця О. Прицака, німецького археолога Е. Мюле та ін.) викликає й 1500-річчя Києва. Не маючи свого часу можливості виступити з цього приводу в українській радянській науковій пресі, автор цих рядків опублікував свої аргументи за кордоном¹⁰. Антинаукова метушня довкола вигаданого 1500-річчя столиці України — це та пляма, яку необхідно відмити, якщо ми серйозно розраховуємо на вихід з провінційного тупика на шлях нормальної світової історичної науки.

⁸ Історія Української РСР: Навчальний посібник для 8—9 класів: 2-е вид.— К., 1990.— С. 29.

⁹ Див.: Revue des Etudes arméniennes: Nouvelle série.— Paris, 1973—1974.— V. 10.— P. 308—316.

¹⁰ Див.: Russia mediaevalis.— München, 1987.— В. 6.— Т. 1.— С. 257—260.

Кам'янець-Подільський. Якщо міфологізацію дати заснування Києва можемо вважати, цілком обгрунтовано, свідомою операцією загальносоюзного масштабу, то аналогічна за характером і результатами проробка з Кам'янцем-Подільським є заходом регіонального масштабу, який, однак, поволі досяг загальноукраїнських розмірів. Кам'янець у 1962 р. відсвяткував своє удаване 900-, а у 1987 р.—925-річчя. Ювілеї супроводжувалися десятками публіцистичних, науково-популярних і наукових (за зовнішнім оформленням) публікацій. Вже не раз доводилося торкатися цього питання як у радянській, так і закордонній науковій пресі¹¹. Але наукової полеміки не вийшло. Зрештою, можна навести десятки прізвищ істориків (із сучасних, наприклад, М. Котляра, Г. Ківільшу, І. Винокура), які відносять дату заснування Кам'янця до початку литовського періоду, тобто 60-х років XIV ст., коли давньоруська Бакота втратила своє значення столиці краю¹². Варто ще раз підкреслити, що «докази», на яких ґрунтується міфотворче перенесення дати заснування Кам'янця на XI—XII ст., не витримують критики. Жодної ж бо «вірменської грамоти» чи «вірменської хроніки» із згадкою в них про Кам'янець не існує. Немає жодних доказів існування Воскресенського монастиря на Руських Фільварках у XII ст. Вірменську церкву насправді було збудовано у 1597 р. Кераміка XI—XIII ст., знайдена на території пізнішого міста, не може бути доказом існування останнього, а просто поселення. Не витримує також критики датування кам'яної фортеці XII—XIII ст. (князювання Романа Мстиславовича, Данила Романовича і Льва Даниловича). Сліди щілиноподібних бійниць у стінах для стрільби з луків свідчать про те, що вони споруджувалися в період до поширення артилерії, яка на Україні з'явилася у самому кінці XIV ст. Однак неправильне датування замку вже встигли автоматично перенести й на міст (кінець XII ст.). Жодні переконливі знахідки (сліди храмів, плінфу, дрібну пластику) давньоруського — домонгольського Кам'янця досі не знайдено, а датування слідів давнього планування міста (нібито посаду) домонгольським часом об'єктивними археологічними методами довести не вдається. Несумлінні комбінації з літописними згадками про інші Кам'янці (розташування їх, якщо виходити з контексту джерел, цілком певно не було подільським) не рятують становища. Залишається, отже, такий «найпереконливіший» аргумент: «Такого чудового місця для оборони не могли не використати могутні ще недавно русичі» (збірник «Отчий край». — К., 1986. — Вип. 2. — С. 148), на підставі якого у підручниках та історичних працях змальовують розкішне давньоруське місто над Смотричем — справжню рукотворну фата-моргану.

Львів. У другій половині 80-х років пересунуто й дату заснування Львова принаймні на кілька десятків років (якщо не на одно-два століття, бо є ентузіасти й такого датування, які знову чомусь покликаються на міфічні «вірменські відомості» XII ст.) раніше літописної згадки, що визначається приблизно 1256 р. Без жодних джерельних підстав — як писемних, так і матеріальних — було проголошено, що місто існувало «в добу Романа Мстиславовича з часів об'єднання Галицького і Волинського князівств»¹³. Князь, доводять дослідники, «укріпив Замкову гору, заклав храм на посаді», а саме поселення «за статусом наближалось до торговельного міста — республіки»¹⁴. Без жодних сумнівів було оголошено, що віднайдено найдавнішу споруду — костюл (архітектори з поспіхом назвали його церквою й почали реставрувати як «давньоруську» пам'ятку) св. Івана Хрестителя, нібито

¹¹ Див.: *Russia mediaevalis*. — München, 1984. — В. 5. — Т. 1. — С. 7—19.

¹² Див.: *Укр. іст. журн.* — 1989. — № 9. — С. 158.

¹³ *Вільна Україна*. — 1988. — 23 листоп.

¹⁴ Молоді учені-супільствознавці УРСР — 70-річчю Великого Жовтня: Тези республіканської науково-теоретичної конференції 17—18 грудня 1987 р. — Львів, 1987. — С. 144, 152.

«старший від Львова». Автоматично було розширено територію «княжого Львова» на новозбудований у другій половині XIV — на початку XV ст. поруч з давньоруським містом типово готичний за своїм плануванням і виконанням німецько-польський Львів. При цьому істориків, археологів та архітекторів зовсім не турбувала та обставина, що готичну кладку цегли, яка поширилася в Польщі лише у XIV ст., а на території Галичини — у другій половині XIV ст., вони бездумно перенесли в давньоруський період XIII ст. У такій новій іпостасі Львів увійшов до атласу «Львовская область» (М., 1989.— С. 37). Всі ці заміфологізовані конструкції утворено з повним нехтуванням, зокрема, писемних джерел, на відсутність яких середньовічний Львів дуже нарікати не може, та з підтасовуванням результатів археологічних і архітектурних досліджень.

Підсумовуючи сказане вище, хочу підкреслити, що, на мою думку, поки що немає достатніх наукових підстав ставити під сумнів «класичне» датування виникнення міст — саме як міст — Києва (з протоміських поселень — у IX ст. згідно з відомостями арабських джерел), Львова (середина XIII ст., перша літописна згадка за уточненим датуванням 1256 р.) і Кам'янця (десь незабаром після 1360 р., за даними литовсько-білоруських літописів). До таких саме висновків дійшла українська історіографія другої половини XIX—початку XX ст. Вони відбилися у десятках, якщо не сотнях, наукових праць (перелічувати їх тут немає потреби). Твереза оцінка нових археологічних матеріалів лише підтверджує наші вже традиційні уявлення про час виникнення перелічених вище міських центрів.

Подібні експерименти проведено й над іншими містами (Житомир, Черкасами, Ізяславом-Заславом, Брацлавом, Снятином). На підставі кількох наведених вище прикладів та, враховуючи цілий ряд аналогічних випадків, можна вивести певні висновки, які дають відповідь на запитання «Як і навіщо це робиться?». Конструювання фальшивих метрик для міст України здійснюється шляхом операцій у чотирьох площинах:

1. **Джерелознавча.** Відбувається антинаукова інтерпретація писемних джерел і пам'яток матеріальної культури з намаганням заплутати ідентифікацію топонімів у них (наприклад, підтасовування відомостей про різні літописні Кам'янці), антидатовати археологічні джерела, вважати археологічними джерелами писемні згадки про сліди пам'яток, які ніколи спеціалісти не досліджували. Дуже слугують подібним конструкціям джерела східними мовами (вірменські, арабські). При цьому, як правило, нехтують думкою фахівців, слушно розмірковуючи, що перевірити це не так просто. Ще інший прийом — переведення історичної літератури в ранг історичного джерела (як роблять, наприклад, зі Стрийковським). Цілком зрозуміло, що наукова критика джерел у таких випадках не проводиться, хоча це єдиний шлях встановлення реальності історичного факту в минулому.

2. **Методологічна.** Саме до цієї ділянки треба віднести спалахи місцевого, регіонального, а часом і (штучно підсилюваного) загальнонаціонального патріотизму. Інколи така міфологізація виникає з «доброї віри» (мовляв, це потрібно для патріотичного виховання, вшанування традицій і т. п.). Таким способом поширення патріотизму (незалежно від змісту, який вкладають у це поняття) зловживають, культивуючи насправді псевдопатріотизм. При цьому забувають, що лише непідфарбований і непідфальшований патріотизм має моральну і етичну вартість. «Не ошукувати, навчаючи» — цей прекрасний педагогічний принцип загубився остаточно в період застою. Справжніх патріотів можна виховувати лише на правді, навіть якщо вона гірка і непрестижна. А нічого непрестижного в тому, що місто виникло насправді кілька сторіч чи десятиріч пізніше від штучно заміфологізованої дати його народження, звичайно ж, немає. Віднесення патріотизму (чи

псевдопатріотизму) до ділянки методології історичної науки більш ніж умовне, але тут не можна нічого вдіяти. Заполітизована ідеологічна категорія патріотизму (з повним спектром його змісту, продиктованого чи то націонал-комунізмом, чи інтегральним націоналізмом), підсилена емоційністю наших днів, заслонила собою філософські (історіософські) підстави історичної науки (і це незалежно від того, який філософський напрям мати на увазі — марксизм, позитивізм, структуралізм чи сучасний нам постструктуралізм) настільки, що сьогодні, розглядаючи проблему міфологізації історії України, доводиться рахуватися насамперед з патріотизмом.

3. Методична. Грубе і насильницьке поводження з джерелами може бути свідомим чи несвідомим. Несвідомим — якщо воно продиктоване не лише псевдопатріотичними почуттями, а й низьким фаховим рівнем, незнанням чи ігноруванням методів наукового дослідження, часто складних (наприклад, сучасних фізико-хімічних методів археології), недостатнім знанням чужих мов, небажанням використати безпосередньо саме джерело (із звертанням до літератури, в якій деколи свідомо перекручено автентичне звучання джерела) тощо. В заміфологізованих конструкціях свідомо чи несвідомо згладжують різниці між доведеними фактами, історичними гіпотезами (які також мусять мати під собою науковий ґрунт) та просто вигадками. Часто гіпотези або безпідставні припущення подаються як уже доведені факти, чого автори таких тверджень цілком певно не мають права робити. Висвітлюючи проблему виникнення міст на археологічному матеріалі, сліди будь-якого поселення ототожнюють з рештками міста, яке все ж таки, наприклад, для домонгольського періоду мусило мати легковловимі археологічні ознаки — наявність стабільних укріплень, білокам'яних храмів, інших будівель громадського призначення, посаду (абстрагуючи від соціально-економічних умов та демографічних параметрів виникання міст).

4. Етична. У випадку з 1500-річчям Києва свідому міфологізацію було проведено на соціальне замовлення. Воно може бути більшого або меншого масштабу, з більшими чи меншими вигодами для замовника і виконавця (відомо, що ювілейні дати супроводжувалися додатковими асигнуваннями, нагородами, почесними званнями і т. д.). У цій же площині лежить суб'єктивне бажання за будь-яку ціну зробити наукове відкриття, тим більше, якщо таке відкриття збігається із соціальним замовленням. Як би ми не ставилися до історії України і як би ми не популяризували ідею «білих плям», що їх треба усувати, маємо розуміти, що тих справжніх «білих плям» не так уже й багато. Те, що було призабуто, чим нехтували, що свідомо засунули в глибоку тінь, — це не є автентична «біла пляма». Зробити справжнє відкриття в історичній науці дорядянського періоду не так просто. Для цього потрібна вперта, наполеглива, висококваліфікована праця, яка вимагає етичної чистоти, принциповості й особистої відваги. Особливо, якщо йдеться про демонтаж заміфологізованої історії.